

Met academische wind in de zeilen

De gouden tijd van de gemeenschapszin

De Academische Boekengids 35, oktober 2002, pp. 4-6.

Als de laatste verkiezingen iets hebben duidelijk gemaakt, is het wel dat Nederland snakt naar een beetje gemeenschapszin. Het onderscheid tussen 'wij' en 'zij' moet weer duidelijk gemarkeerd worden. En welvaart alleen maakt niet gelukkig. Er hoort een verhaal bij, liefst met een flinke scheut normen en waarden van weleer. Maar heeft die paradijselijke gemeenschap ooit werkelijk bestaan, of is zij een schim, instandgehouden door een mengeling van naïveteit en politiek effectbejag?

In zijn studie van het *Kommunalismus* probeert de Duitse historicus Peter Blickle te bewijzen dat er wel degelijk een gouden tijd van de *community* is geweest, in een aanwijsbare periode van de geschiedenis. Wetenschappelijk gezien lijkt Blickle's poging hoogst twijfelachtig. Nog maar een jaar geleden bestempelde Jack Burgers in dit tijdschrift een vergelijkbare onderneming van Robert Putnam als het product van een typisch academisch misverstand. Sociale wetenschappers, zo stelde Burgers, worden vrijgesteld van echte arbeid om de polsslagen van de samenleving op te nemen en het is bijna onvermijdelijk dat zij constateren dat die samenleving een meer of minder ernstige aandoening onder de leden heeft. De wetenschap proclameert dus een 'crisis' en er moeten dringend nog wat andere sociologen, psychologen of antropologen bijgehaald worden om een goede diagnose van de aandoening te stellen en een remedie te formuleren. Bijna onvermijdelijk komen tijdens dat onderzoek nieuwe problemen aan het licht en zo houden sociale wetenschappers hun eigen werkgelegenheid in stand. Burgers eindigde zijn beschouwing van het boek van Putnam met de constatering dat de patiënt nog altijd niet is genezen. 'Die onhoudbare situatie duurt nu al honderd jaar', zo concludeerde hij gevat.

Het idee van de verloren gemeenschap gaat terug op de klassieke formulering van de Duitse socioloog Ferdinand Tönnies, die in 1887 een onderscheid maakte tussen *Gemeinschaft* en *Gesellschaft*. Volgens Tönnies bestonden tussen de leden van een *Gemeinschaft* sterke affectieve banden die het resultaat waren van de kleinschaligheid en gemeenschappelijkheid van hun levenservaringen. Naarmate de wereld, als gevolg van industrialisatie, urbanisering en - zouden wij er nu aan toevoegen - globalisering, als het ware groter werd, verzwakten die banden en nam de samenleving het karakter aan van *Gesellschaft*. In de *Grossstadt* kennen de mensen elkaar niet langer, zijn zij 'lauter freie Personen' geworden. Deze theorie, die modernisering gelijkstelt aan het ontstaan van een samenleving van individuen, is, voorzover zij al niet een abstrahering was van een volkswijsheid, deel gaan uitmaken van ons collectief bewustzijn en zij wordt nog steeds in veel historisch (en sociaal-wetenschappelijk) onderzoek als vanzelfsprekend aanvaard.

Niet toevallig is Tönnies ook de eerste auteur die Peter Blickle in zijn tweedelige boek over het *Kommunalismus* aanhaalt. Ook Blickle is van Duitse afkomst. Sinds 1980 woont hij echter in Zwitserland, waar hij werkzaam is als historicus van de vijftiende en zestiende eeuw. Eerder schreef hij boeken over de Reformatie, boerenparlementen en oproerigheid. Daarin lanceerde hij al de term 'kommunalisme'. Het in 2000 verschenen *Kommunalismus. Skizzen einer gesellschaftlichen Organisationsform* vormt de apotheose van zijn werk, een poging om niet alleen systematisch de kenmerken van het kommunalisme in kaart te brengen voor het gebied waar hij zelf zijn onderzoek verrichtte (eerste deel), maar vervolgens ook om vast te stellen waar en in hoeverre het kommunalisme elders in Europa bestond. Het is de ambitie van dit boek om naast lang gevestigde sleutelbegrippen als 'feodalisme' en 'kapitalisme' ook het 'kommunalisme' ingang te doen vinden in het standaardrepertoire van de historische duiding.

Historisch-sociologische opgraving

Het kommunalisme was een vorm van maatschappelijke ordening die in Europa bestond tussen (of naast) het feodalisme en het kapitalisme, tijdens een fase die grofweg loopt van 1200 tot 1700. Blickle is het verschijnsel voor het eerst op het spoor gekomen tijdens onderzoek naar regionale parlementen in Zuid-Duitsland. Het viel hem op dat daarin ook boerenleiders participeerden die vaak een heel eigen programma verdedigden. Verder onderzoek legde een compleet sociaal systeem bloot. Deze archeologie van het kommunalisme wordt in het eerste deel nauwgezet beschreven voor een betrekkelijk klein gebied in Zuid-Duitsland, oostelijk Zwitserland en Tirol. Blickle schrijft daarbij niet zozeer traditionele geschiedenis, als wel het verslag van een historisch-sociologische opgraving, waarbij de verschillende aangetroffen voorwerpen en sporen nauwgezet worden gecontextualiseerd.

Kern van het kommunalisme vormen de plaatselijke gemeenten. Deze kunnen landelijk of stedelijk van aard zijn; Blickle verwerpt herhaaldelijk met grote nadruk het onderscheid tussen stad en platteland. Dorpen en steden in de kommunalistische regio's waren autonoom, in die zin dat zij hun eigen regels stelden en hun eigen rechtspraak hadden. Besluitvorming vond plaats in gemeentevergaderingen, waaraan alle leden van de gemeente (*Gemeinde*) konden deelnemen. Intern was de gemeente georganiseerd op basis van huishoudens; individuen speelden een ondergeschikte rol. Het stemrecht

berustte bij deze huishoudens en aan hun instandhouding was de gemeente veel gelegen. Er waren collectieve economische arrangementen (gilden in de steden, markten op het platteland) die de gemeenteleden een minimuminkomen hielpen garanderen. Ideologisch hechtten de gemeenten aan *Friede en Freiheit*; het eerste omdat onderlinge verdeeldheid de gemeente fataal kon verzwakken, het tweede omdat daarin het gemeentelijke zelfbeschikkingsrecht besloten lag. Het beeld is, kortom, dat van een typische Zwitserse dorpsgemeenschap, waar de boeren periodiek bijeenkomen onder de vijfhonderd jaar oude lindeboom op het dorpsplein.

In het tweede deel wordt dit onderzoek in het kerngebied herhaald op Europese schaal. Op talrijke plaatsen ontdekt Blickle sporen van kommunalisme, zonder dat overigens duidelijk wordt dat de gemeenten in andere landen ook aan alle kenmerken van zijn definitie uit het eerste deel voldoen. Desalniettemin zijn kommunalistische trekken aantoonbaar in grote delen van Europa. Engeland en Rusland zijn de belangrijkste uitzonderingen, want daar had het centraal gezag al vroeg een zo grote greep op de samenleving, dat er voor lokale instellingen alleen beperkte ontwikkelingsmogelijkheden waren. Vervolgens behandelt Blickle op meer systematische wijze verschillende aspecten van het kommunalisme, zoals de institutionele figuratie, het vredesstreven, de 'bonum commune', de verhouding tussen kommunalisme en republikaanse, de relatie tussen monarchale macht en lokaal zelfbestuur (inclusief oproeren tegen het centraal gezag), de Reformatie en het kommunalisme, en de contemporaine theorievorming over het kommunalisme. Daarbij wordt meer verzameld dan geëvalueerd. Zo is Blickle verscheidene politieke denkers op het spoor gekomen die in de late Middeleeuwen en de vroegmoderne periode over het kommunalisme hebben geschreven, maar het blijft gissen hoe groot de plaats is die dat verschijnsel in hun werk inneemt, en hoe belangrijk deze geschriften waren in het bouwwerk van de politieke theorie van die periode.

In diepste wezen een antithese

Vermoedelijk zou Blickle zelf antwoorden op die aanmerking dat de canon van de politieke theorie vanzelfsprekend de dominantie van het vorstelijke model weerspiegelt en dat alleen al daarom kommunalistische theorievorming een marginale plaats daarin heeft gekregen. Zo'n antwoord zou in ieder geval sporen met de algehele dynamiek van Blickle's theorie die in haar diepste wezen is ontworpen als antithese. Blickle wil namelijk duidelijk maken dat zowel in politieke als in sociale zin het gevestigde beeld van de geschiedenis op z'n minst eenzijdig is en dus forse bijstelling behoeft. Als Duits historicus heeft hij bovendien met de eigen geschiedenis een appeltje te schillen.

Met het kommunalisme neemt Blickle stelling tegen de gedachte dat het ontstaan van de moderne samenleving het resultaat is van centralisering en rationalisering in het politieke centrum. In de meeste geschiedenis-handboeken wordt deze ontwikkeling inderdaad voorgesteld als een gezamenlijke uitvinding van de Engelsen, de Fransen en de Pruisen, die in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw parlementaire besluitvorming en implementatie van grootschalige bureaucratie gestalte gaven. Maar in dorpen en steden, en ook in regio's buiten deze voorbeeldlanden, zoals Zuid-Duitsland en Zwitserland, zo betoogt Blickle, werden gelijktijdig alternatieve vormen van inspraak en 'policie' toegepast. Van die ervaringen maakten centraliserende staatslieden en hun raadgevers gebruik. Het is geen toeval dat Jean Bodin, de bekende Franse theoreticus van het absolutisme, in zijn *Six livres de la République* (1583) uitvoerig aandacht besteedde aan de Zwitserse situatie. De ideeën van Jean-Jacques Rousseau, twee eeuwen later een belangrijke bron van inspiratie voor de Franse revolutionairen, waren op hun beurt ontleend aan de kommunalistische praktijken van Rousseau's geboortestad Genève.

Sociaal zet Blickle zich af tegen het nog altijd overheersende beeld dat de geschiedenis in deze periode vooral werd gemaakt door vorsten en andere staatslieden van adellijke afkomst. Het kommunalisme was een beweging van de 'gemeine Mann', die door middel van zelfregulering en parlementaire vertegenwoordiging een stempel op de geschiedenis drukte. De helden van het kommunalisme, zo beklemtoont Blickle keer op keer, waren de handwerkers, mensen die arbeid verrichtten. Via het kommunalisme trachtten zij hun eigen noden te lenigen. Door hun zucht naar vrede en vrijheid op de voorgrond te plaatsen, geeft Blickle ook een positief beeld van het Duitse verleden. Eerder was hij daarover nog explicieter. Alleen al de titel van een in 1981 verschenen eerste schets van het kommunalisme, *Deutsche Untertanen, ein Widerspruch*, laat daarover geen misverstand bestaan. Omdat Blickle nu bovenal de ambitie heeft om het kommunalisme als een Europees fenomeen te presenteren, blijft dit Duitse element nu meer op de achtergrond, maar uiteindelijk kan hij het toch niet laten om zijn lezers te vermanen: 'Der deutsche Sonderweg hatte keine Abfahrt vom Highway der Geschichte des Alten Europa' (ii, 356). Met andere woorden, als er al iets is misgegaan in de Duitse geschiedenis, dan is dat gebeurd in de periode na het kommunalisme, in de negentiende of zelfs de twintigste eeuw.

Kommunalismus is ook om andere redenen een zeer Duits boek. De hele benaderingswijze wortelt in de grote negentiende-eeuwse onderzoekstraditie van oorkondenleer en rechtsgeschiedenis. In Nederland is de rechtsgeschiedenis een marginaal vakgebied geworden binnen de historische wetenschappen. Internationaal is deze benadering in de jaren zestig uit de mode geraakt met de opkomst van de Franse Annales-school. Die was kwantitatief waar de rechtshistorische benadering kwalitatief is en richtte zich op economische en sociale fenomenen in plaats van op de institutionele structuren en politieke processen die de rechtshistorici zo dierbaar waren. Ook toen de Annales werd afgelost, eerst door mentaliteits-, later door cultuurgeschiedenis in meer algemene zin, bleef de rechtshistorische benadering ouderwets en dus impopulair. Maar in Duitsland trokken veel historici zich daar niets van aan en bleven instituties en hun bronnen een belangrijke preoccupatie voor de geschiedwetenschap. Intussen is er overal een

kentering gaande. Instituties beleven een academische renaissance. In de economie is een New Institutional Economics school ontstaan. De Nobelprijs, in 1993, voor Douglass North onderstreepte het prestige van deze groep auteurs. In de politieke wetenschappen heeft de eerdergenoemde Putnam veel losgemaakt met zijn pleidooi voor het belang van 'civic institutions'. Alhoewel Blickle zich niet op dergelijke literatuur beroept, heeft hij duidelijk de academische wind in de zeilen.

In zijn boek demonstreert hij ook het integrerend vermogen van die institutionele benadering. In het kommunalisme weet Blickle het politieke, het sociale en het religieuze te verenigen op een manier die geenszins geforceerd overkomt. Het hoofdstuk over de religie in deel twee is er een mooi voorbeeld van. In aansluiting op een al door anderen ontwikkelde stelling dat de Hervorming in de Duitse gebieden vooral het werk was van lokale, in de eerste plaats stedelijke gemeenschappen, laat Blickle zien hoe belangrijk het voor die hervormingsbeweging was om greep te krijgen op de inrichting van het parochiale leven. Het recht de eigen geestelijke te benoemen was van wezenlijk belang. De mogelijkheden die daartoe geboden werden, vooral in kerken van Zwingli en Calvijn, vormden natuurlijk op hun beurt weer een belangrijke versterking van de autonomie van de lokale gemeenschappen. De belichting van verschillende, op zichzelf overbekende thema's als de Reformatie en het republikanisme vanuit de invalshoek van het kommunalisme, vormt de kracht van Blickle's boek. Hij demonstreert er bovendien mee dat die geborgen gemeenschap, waarnaar zoveel mensen kennelijk terugverlangen, wel degelijk bestaan heeft.

Blinde liefde

Maar er wordt een prijs betaald voor deze erudiete en op zichzelf ook lofwaardige rectificatie van de geschiedenis. Dat *Kommunalismus* beslist geen literair meesterwerk is, moeten we gezien de intellectuele ambities misschien nog als de minste tekortkoming beschouwen. Serieuzer zijn de conceptuele problemen. Zo slaagt Blickle er, ondanks verscheidene cursief afgedrukte definities, niet goed in om zijn kommunalisme scherp af te bakenen. Naarmate het boek vordert, kan de lezer zich steeds moeilijker onttrekken aan de indruk dat alles waar 'commune', 'common', enzovoorts op staat, ook tot het kommunalisme gerekend kan worden. Zowel rijp als groen belanden in Blickle's conceptuele boodschappenmandje.

Onverstandig is ook dat Blickle vrijwel geheel de resultaten negeert van sociaal-historisch onderzoek naar de soort kleine gemeenschappen die het fundament vormen van zijn kommunalisme. In de Franse Annales-traditie is vanaf de jaren zestig heel veel van dergelijk gedetailleerd en dus tijdrovend onderzoek gedaan. De misschien niet altijd even leesbare boeken die daaruit voortkwamen, hebben ten minste één ding onomstotelijk vastgesteld: de late Middeleeuwen en vroegmoderne periode waren tijdvakken van grote en toenemende sociale ongelijkheid. Terwijl Blickle op grond van normatieve overleveringen hardnekkig de formele gelijkheid van de gemeenteleden blijft beklemtonen, weten we dat de realiteit van alledag een heel andere was. De vertegenwoordigers van boeren en burgers die inderdaad nog in de achttiende eeuw zelf onderstreepten dat zij zelf ook 'gewone' boeren en burgers waren, hadden zich desalniettemin op veel plaatsen ontwikkeld tot een min of meer gesloten kaste, waar de 'gemeine Mann' geen speld tussen kreeg.

Die 'gemeine Mann' was trouwens zelf ook niet zo'n prettige verschijning als Blickle ons wil laten geloven. In de eerste plaats was hij inderdaad een 'Mann' en dus uitdrukkelijk geen vrouw. Het kommunalisme was een gemeenschap van huishoudens, niet van individuen. De theoretici van het kommunalisme, in het werk van wie Blickle vaak wat al te kritiekloos gelooft, vonden het vanzelfsprekend dat aan het hoofd van die huishoudens een man stond. Maar meer van dat gedetailleerde sociaal-historische onderzoek heeft aangetoond dat dit lang niet altijd het geval was. In twintig procent van de ruim vierduizend Leidse huishoudens die in 1622 werden geteld, stond aan het hoofd een vrouw, hetzij een weduwe, hetzij een ongehuwde, zo stelde Ariadne Schmidt onlangs nog vast. Mannelijke hoofden van huishoudens waren dus wel een ruime meerderheid, maar vrouwen vormden zeker geen verwaarloosbare minderheid. Toch werden vrouwen systematisch uitgesloten van openbare functies in de stads- en dorpsbesturen, in de kerkelijke gemeenten, in de gilden en al die andere instellingen die de ruggengraat van het kommunalisme vormden.

Over het sociaal profiel van de mannen zelf is Blickle ook weinig mededeelzaam. Min of meer in het voorbijgaan vertelt hij dat geestelijken, joden, zigeuners, huisbedienden, bedelaars en 'oneerlijke lieden' van de gemeente waren uitgesloten. Maar elders blijkt dat alleen wie een huis bezat volwaardig lid kon zijn van de gemeenschap. Voor veel loonarbeiders was dat niet weggelegd. In de Nederlandse debatten aan het einde van de achttiende eeuw werden mensen die een uitkering ontvingen stelselmatig uitgesloten van het burgerrecht. En hoe zat het met migranten die, zo blijkt uit onderzoek steeds duidelijker, door Europa trokken in aantallen die voor de hedendaagse niet onderdoen? Blickle's blindheid voor het lot van deze groepen valt voor een deel te verklaren uit de bronnen die hij gebruikte, maar te vrezen valt dat hij werkelijk meent dat zulke mensen er niet echt toe deden. Twintig jaar geleden heeft Blickle geponeerd dat het kommunalisme een historische fase was tussen enerzijds de zelfverzorging van het feudalisme en anderzijds de markteconomie van het kapitalisme. In de kommunalistische periode, zo luidde zijn redenering, waren productie en ruil overwegend kleinschalig maar al wel gemonetariseerd. In zo'n economie lijkt geen plaats te zijn voor loonarbeid. Aan dergelijke uitspraken waagt hij zich nu niet meer, maar wie zou willen weten welke invloed de gemeenten ondergingen van de expansie van de wereldeconomie (Wallerstein), of van de opkomst van de proto-industrie (Kriedte c.s.), blijft hier op z'n honger zitten, zoals men dat in Vlaanderen zo mooi noemt.

Op de keper beschouwd lijkt Blickle dus aan een klassieke vorm van academische liefde. Hij is zo gesteld geraakt op zijn grote ontdekking, dat hij haar beperkingen en tekortkomingen over het hoofd ziet.

Gemeinschaft und Gesellschaft

Dat Blickle deze vraagstukken niet onder ogen heeft willen zien, is om twee redenen betreuenswaardig. Juist op het snijvlak van die grootschalige ontwikkelingen, zoals migratie en economische expansie en de verspreiding van het kommunalisme, doet zich namelijk iets interessants voor. Bij herhaling suggereert Blickle dat het kerngebied van dat kommunalisme de sterk verstedelijkte middenstrook van het Europese vasteland was, een regio die grofweg tussen de Rhône en het stroomgebied van de Rijn was gesitueerd en liep van Noord-Italië naar de Lage Landen. In die regio lagen de belangrijkste handelscentra van de late Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd. Het waren bij uitstek ook de gebieden waar de proto-industrie tot ontwikkeling kwam. Maar de staatkundige integratie liet er lang op zich wachten. In afwezigheid van een sterk centraal gezag kon de lokale autonomie zich er dus vrijelijk ontwikkelen en daarmee het kommunalisme. Was dat toeval? Misschien niet. Staatsvorming ging ook in deze periode al met hoge kosten gepaard. De maatschappelijke ontworping was in de zestiende en zeventiende eeuw groot, onder andere als gevolg van de talrijke burgeroorlogen die de nieuwe grenzen tussen autoriteiten en hun onderdanen moesten markeren. Reformatie en Contrareformatie leidden tot een grotere sociale controle door de kerk en de staat. De belastingen veelevoudigden tussen 1500 en 1800, evenals de omvang van nationale legers. Maar in de verstedelijkte zones werden vorsten geconfronteerd met een welvarende en, dankzij het kommunalisme, goed georganiseerde burgerij. Daar wisten lokale gemeenschappen, met behulp van hun inkomsten uit een wijdvertakt handelsnetwerk, de centralisatie lange tijd tegen te houden. Pas in de loop van de achttiende eeuw moesten zij zich gewonnen geven; de Napoleontische hervormingen bezegelden hun lot definitief. Dit laatste zal Blickle direct beamen, al blijft het jammer dat hij die ondergang van het kommunalisme volledig buiten beeld laat. Maar wat hij mijns inziens onderschat, is de cruciale rol die de externe (economische) relaties speelden in het voortbestaan van de autonome gemeenschappen. En omgekeerd, hoe de efficiëntie van lokaal georganiseerde sociale verbanden economische ontwikkeling stimuleerde.

Daarmee komen we aan een tweede, misschien nog wel fundamentele reden waarom het te betreuen valt dat Blickle uiteindelijk toch de kleinschaligheid heeft geïdealiseerd op een manier die geen recht doet aan de processen van schaalvergroting die zich rondom de kommunalistische gemeenten afspeelden. Om het probleem te begrijpen moeten we nog een keer teruggaan naar Tönnies. Diens theorie poneerde een onvermijdelijkheid die nog steeds doorklinkt, bijvoorbeeld in Burgers? behandeling van Putnam: *Gemeinschaft* is onverenigbaar met moderniteit. Wie vooruit wil, komt onvermijdelijk uit bij individualisering en de daarbijbehorende bureaucratische vormen van sociale controle, kortom *Gesellschaft*. En wie er anders over denkt is een idealist, aandoenlijk misschien, maar uiteindelijk irrelevant.

Maar verdragen gemeenschap en moderniteit elkaar werkelijk zo slecht? De nadelen van *Gesellschaft* beginnen langzaamaan steeds beter zichtbaar te worden. Schaalvergroting in bedrijven, het onderwijs en de gezondheidszorg, of de doorwerking van het marktprincipe in een semi-publiek domein als de spoorwegen, leidt tot uitval van verantwoordelijkheden, stressklachten en ziekteverzuim. We kunnen dat dagelijks aan den lijve ondervinden. Nog afgezien van het persoonlijk leed dat daardoor wordt aangericht, zijn de kosten ervan enorm; die blijven slechts verborgen omdat ze indirect worden doorberekend, namelijk via onze belastingaanslagen. Ze zijn er niet minder reëel door. Dit was een van de belangrijkste redenen voor de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) om nog niet zo lang geleden (2000) aan te dringen op een 'kleinschalige organisatie van globaliteit'. In een volgens die principes gestructureerd publiek domein zou de menselijke maat, vertaald in overzichtelijkheid en herkenbaarheid, weer een grotere plaats moeten krijgen. In het rapport van de RMO wordt onder andere gewezen op het succes van *colleges* aan de universiteiten van Oxford en Cambridge in het uitdagen, opleiden en vormen van studenten; instellingen die natuurlijk stammen uit een tijd en een traditie die precies het onderwerp zijn van Blickle's boek. Het RMO-rapport suggereert, met andere woorden, dat modernisering en 'kommunalisme' wel degelijk verenigbaar zijn. Zo bezien is *Kommunalismus* niet alleen een welkom historisch tegengeluid, maar bevat het ook aanknopingspunten voor een hoogst actuele discussie.

Maarten Prak is als historicus en hoogleraar Economische en Sociale Geschiedenis verbonden aan de Universiteit Utrecht.

Besproken boeken:

Blickle, Peter, *Deutsche Untertanen, ein Widerspruch*, München 1981

Burgers, Jack, 'In plaats van kaarten. De dood van het gemeenschapsleven', *De Academische Boekengids* nr. 28 (2001)

Kriedte, Peter, Hans Medick, Jürgen Schlumbohm, *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus*, Göttingen 1977

Putnam, Robert D., *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*, New York 2000
Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, Aansprekend burgerschap. De relatie tussen de organisatie van het publieke domein en de verantwoordelijkheid van burgers, Den Haag 2000

Schmidt, Ariadne, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw*, Amsterdam 2001

Tönnies, Ferdinand, *Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reine Soziologie*, Leipzig 1887
Wallerstein, Immanuel, *The Modern World-System vol 1: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York etc. 1974